

zeytinyağı küplerinde tesadüfen bulunan altınlarla yaptırdığı yolundaki söylenti ise sonradan uydurulmuştur.

Orlandos'un verdiği ölçülere göre köprü 142 m. uzunluğunda ve 3.75 m. genişliğindedir. Dört büyük ve üç küçük gözü vardır. Orlandos'un küçük gözden kastettiği, mahmuzlar ve sel yaranların üstlerindeki gözlerdir. Büyük göz tam ortada olmayıp kenardadır; bu yüzden köprü o tarafa doğru yumuşak bir meyille yükselip sonra birden bire dik bir meyille ana toprağa kavuşur. Halbuki Evliya Çelebi orta gözün yüksek olduğunu bildirmektedir. Kısa tarafın aslında daha da uzun olup olmadığı araştırıldığı takdirde bu hususta açık bir fikir edinilebilir, kemerler ise yuvarlak biçimdedir. Arta'daki Fâik Paşa Köprüsü'nün temellerinde bir Roma köprüsünün kalıntıları olsa bile, bu mimari eserin bugün hâlâ ayakta duran yapısı ile Osmanlı devri Türk medeniyetinin Rumeli'de bıraktığı hâtıralardan biri olmasını engellemez.

BİBLİYOGRAFYA :

VGMA, nr. 623; Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, VIII, 642; a.e. (haz. Zuhuri Danişman), İstanbul 1972, XII, 296; Binbaşı Halil İbrâhim Efendi, *1/50.000 Nisbetinde Yanya Vilâyeti Cenub Kısmı Haritası*, İstanbul 1312; Cevdet Çulpan, *Türk Taş Köprüleri*, Ankara 1975, s. 129-130, resim 75/1-3; Yüksel, *Osmanlı Mi'mârîsi V*, s. 355-356; K. Schladebach, "Die aromunische Ballade von der Artabrücke", *Jahresbericht des Instituts für rumaenische Sprache*, Leipzig 1894, s. 79-121; A. K. Orlandos, "He Gephyra tes Artes", *Arkheion ton Byzantinon Mnemion tes Hellados*, Atina 1936, II, 195-199; Semavi Eyice, "Yunanistan'da Unutulmuş Eski Bir Türk Eseri: Faik Paşa Camii", *BTTD*, 1/5 (1968), s. 67-73.

SEMAVİ EYİCE

ARTUK b. EKSÜK

(ارتق بن اكسك)

(ö. 484/1091)

Selçuklu Sultanı

**Alparslan ve Melikşah devirlerinin
ünlü kumandanı.**

Oğuzlar'ın Döğer boyuna mensup olan Zahirüddin Artuk Bey'in doğum tarihi bilinmemektedir. 1063 yılında kendisine bağlı Türkmenler'le Sultan Alparslan'ın hizmetine girdi. Diğer savaşlarda olduğu gibi Malazgirt Savaşı'nda da sultanın maiyetinde bulundu. Savaştan sonra Bizans'la imzalanan antlaşmanın yerine getirilmemesi üzerine, Alparslan'ın buy-

ruğuyla Orta Anadolu'da Yeşilirmak ve Kızılırmak havzalarında fetihler yaptıktan sonra Sakarya ırmağını geçerek İzmir taraflarına ulaştı. Alparslan'ın ölümü ve kardeşi Karaarslan Kavurd Bey'in saltanat iddiasıyla harekete geçmesi üzerine merkeze çağrıldı ve Kavurd'un bertaraf edilip Melikşah'ın tahta geçmesinde önemli rol oynadı. Daha sonra tekrar Anadolu'ya dönen Artuk Bey, Kuttalmışoğulları, Tutuk, Afşin, Dilmaçoğlu Muhammed, Duduoğlu gibi Selçuklu şehzade ve emîrleriyle birlikte Bizans'a karşı isyan edip İstanbul'a hücumla hazırlanan ücretli Norman askerleri kumandanı Urselius'un ortadan kaldırılması hususunda Bizans'ın yardım talebini kabul etti ve Urselius'u mağlup edip esir almayı başardı. Bir süre sonra Sultan Melikşah tarafından Anadolu'daki fetih görevinden alınıp İran-İrak sınır bölgesindeki Hulvân'a tayin edildi (1076); ayrıca kendisine Ahsâ ve Bahreyn'de isyan eden Karmatiler'le ilgilenme görevi de verildi. Artuk Bey 1076'da 7000 kişilik bir süvari kuvvetiyle Basra'ya, oradan da Ahsâ'ya gitti ve Karmatiler'le uzun yıllar mücadele etmiş bulunan Abdullah b. Ali el-Uyûnî ile birlikte Karmatiler'i tamamen itaat altına aldı (1079). Aynı yıl Tâcüddevle Tutuş'un emrinde Suriye seferine katıldı. Bu arada Hulvân ve el-Cebel'i de Selçuklu topraklarına kattı ve bu başarıları üzerine Hulvân ve civarına vali tayin edildi.

Artuk Bey Haziran 1083'te, Sultan Melikşah'ın buyruğuyla Mervânoğulları ailesinin idaresindeki Diyarbekir bölgesinin fethiyle görevlendirilen Fahrüddevle Muhammed b. Cehîr'in maiyetinde sefere katıldı; fakat Fahrüddevle ile anlaşmazlığa düştüğü için kuvvetleriyle birlikte savaşı terkederek Sincar'a çekildi. Bu sırada Melikşah'ın Musul kuşatmasında bulundu; sultanın kardeşi Tekiş'in isyan etmesi üzerine kuşatmayı kaldıran sultanla birlikte Merverrûz'a giderek onu cezalandırma harekâtına katıldı ve başarılı hizmetlerde bulundu. Bununla birlikte Diyarbekir harekâtından ayrılması ve Musul Emîri Şerefüddevle Müslim ile anlaşması sebebiyle sultandan pek itibar görmedi; bu yüzden Horasan'dan ayrılarak iktâ* yeri olan Hulvân'a çekildi. Çok geçmeden, bir daha güvenini kazanamayacağı düşüncesiyle Melikşah'ın hizmetinden ayrılarak Suriye ve Filistin Selçuklu Hükümdarı Tâcüddevle Tutuş'un hizmetine girdi.

Tutuş, babasının bu değerli kumandanını Kudüs ve yöresine vali tayin etti, ayrıca Serhad şehrini de kendisine iktâ olarak verdi (1085). Bu arada Musul Emîri Müslim'in Melikşah'a karşı oluşturmaya çalıştığı ve içinde Tutuş ve Mısır Fâtımileri'nin de yer aldığı bir ittifağa girdi ise de bu ittifak çeşitli sebeplerle gerçekleşemedi. Daha sonra maiyetindeki Türkmenler'le el-Cezîre'ye gelen Artuk Bey, Fahrüddevle'nin ilhak harekâtına devam ettiği Diyarbekir bölgesini ele geçirme teşebbüsünde bulundu. Hatta gönlünü almak isteyen Melikşah'ın gönderdiği hediyeleri kabul etmeyerek sultana karşı âdeta isyan eder bir duruma geldi. Bunun üzerine Melikşah, el-Cezîre'deki Selçuklu kumandanları Sa'düddevle Gevherâyin, Karategin ve Anuş Tegin vasıtasıyla onun kendisine itaat etmesini istedi. Maiyetindeki Türkmenler'in kendisini terketmeleri üzerine Artuk Bey önce itaat arzetti ise de sonra yeniden Tutuş'un hizmetine girdi. Bu sıralarda Anadolu Selçuklu Hükümdarı Süleyman Şah'ın Antakya'yı fethedip ardından Halep'i kuşatması üzerine, burayı elinde tutan Şerif Ebû Ali şehri teslim etmek maksadıyla Tutuş'u davet etti. Derhal harekete geçen Tutuş, beraberinde Artuk Bey olduğu halde Halep'e geldi. Böylece Şerif Ebû Ali'nin entrikaları yüzünden karşı karşıya gelen iki Türk ordusu şiddetli bir savaşa tutuştular; Artuk Bey'in gayretleri sonucu Süleyman Şah'ın ordusu yenilgiye uğradı; kendisi de intihar etti (5 Haziran 1086). Bu arada Artuk Bey, Kuzey Suriye hâkimiyeti için Selçuklu İmparatorluğu tâbileri arasında ortaya çıkan bu kanlı buhran üzerine bölgeye bir sefer düzenleyip Halep yakınlarına gelen Sultan Melikşah'ın kuvvetlerine karşı saldırıya geçilmesini istedi ise de Tutuş bunu kabul etmeyerek Dimaşk'a çekildi. Artuk Bey bundan sonra sultanın teveccühünü kazanmaya çalıştı ve 480 Muharreminde (Nisan 1087) Bağdat'a hareket etti. Bu tarihten vefatına kadar hakkında bilgi edinilemeyen Artuk Bey büyük bir ihtimalle, idaresi kendisine verilen Kudüs'e döndü, hayatının son günlerini burada geçirdi ve 484'te (1091) öldü. 1063-1086 yılları arasında yirmi üç yıl gibi uzun bir süre Selçuklu Devleti hizmetinde bulunmuş olan Artuk Bey Arap kaynaklarında nâdir Türk kumandanlarından biri olarak vasıflandırılmaktadır.

BİBLİYOGRAFYA :

İbnü'l-Ezrak el-Fârikî, *Târîhu Meyyâfârikîn ve Âmid* (nşr. Bedevî Abdüllatif Avad), Beyrut 1974, s. 193, 200, 208, 210; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 134, 136, 147-149; İbn Hallikân, *Ve-feyât*, I, 191; İbn Haldûn, *el-İber*, V, 7, 8; Zambaur, *Manuel*, s. 230; M. Halil Yınanç, *Türkiye Tarihi, Selçuklular Devri I: Anadolu'nun Fethi*, İstanbul 1944, s. 73-74, 85-87; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, İstanbul 1969, s. 136, 152, 158, 208, 213, 214; a.m.f., *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul 1973, s. 133-134; a.m.f., "Artukluların Soy ve Artuk Bey'in Siyasî Faaliyetleri", *TTK Belleten*, XXXVI/101 (1962), s. 121-146; Suhayl Zakkar, *The Emirate of Alep*, Beyrut 1301/1971, s. 210-212; Cl. Cahen, *Osmanlılar'dan Önce Anadolu'da Türkler* (trc. Yıldız Moran), İstanbul 1979, s. 48, 88-89, 92; a.m.f., "Artukids", *EI²* (İng.), I, 662-664; İmâdeddin Hafîl, *el-İmâretü'l-Artukîyye fî'l-Cezîre ve's-Şâm*, Beyrut 1400/1980, s. 57-68; Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi* (trc. Fikret İşıltan), Ankara 1981, s. 321-322; Ali Sevim, *Suriye ve Filistin Selçuklular Tarihi*, Ankara 1983, s. 106-136; a.m.f., "Sultan Melikşah Devrinde Ahsa ve Bahreyn Karmatîlerine Karşı Selçuklu Seferi", *TTK Belleten*, XXIV/94 (1960), s. 209-232; M. Fuad Köprülü, "Artuk oğulları", *İA*, I, 617.

Ali Sevim

ARTUKLULAR

Diyarbakir ve Mardin çevresinde
1102-1409 tarihleri arasında hüküm
süren bir Türkmen hânedanı.

Döğer boyundan Eksük adlı bir beyin oğlu olan Artuk 1063 yılında Sultan Alparslan'ın hizmetine girdi ve Malazgirt Zaferi'nden sonra onun emriyle Anadolu'ya geçerek Bizans'a karşı başarılı mücadelelerde bulundu. Alparslan'dan sonra sultan olan Melikşah, Artuk Bey'i Anadolu'dan geri çekip Hulvân'ı (Lüristan) iktâ* etti ve kendisini Bahreyn Karmatîleri'ni itaat altına almakla görevlendirdi. Artuk Bey bu görevi başarıyla tamamladıktan sonra Melikşah'ın Diyarbakir bölgesine hakim olan Mervânîler üzerine gönderdiği orduya katıldı. Bu sefer sırasında İrâk-ı Acem Valisi Fahrüddeve ile anlaşmazlığa düşen Artuk Bey'in Sultan Melikşah ile arası açıldı ve bu yüzden sultanın kardeşi Suriye Meliki Tutuş'un hizmetine girdi; Tutuş da ona Kudüs ve havalisini iktâ olarak verdi. Artuk Bey'in ölümünden sonra yerine oğulları Sökmen ve İlgazi geçtiler (484/1091). Kudüs 1098 yılında Fâtımîler tarafından zaptedilince Sökmen, Halep Meliki Ridvân b. Tutuş'un yanına geldi. İlgazi ise Irak'ta kendisine verilmiş olan bölgeye çekildi; kısa süre

sonra da Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar tarafından Bağdat şahne*liğine tayin edildi.

Artuklular Hisnikeyfâ (Hasankeyf), Mardin ve Harput kolu olmak üzere üç kol halinde hüküm sürmüşlerdir.

1. **Hisnikeyfâ Kolu** (1102-1232). Musul Emiri Kürboğa'nın ölümü üzerine Musul halkı, vali olarak Emir Karaca'ya karşı Türkmen Mûsâ'yı desteklediler; Cezîre Emiri Çökürmüş ise Mûsâ'ya karşı çıktı. Bunun üzerine Mûsâ, Sökmen'den yardım istedi ve karşılığında Hisnikeyfâ ile 10.000 dinar vermeyi vaad etti. Sökmen'in desteğini alan Mûsâ Çökürmüş'ü bozguna uğrattı, ancak kendisi kısa bir süre sonra öldürüldü. Sökmen ise Hisnikeyfâ'ya giderek şehri Mûsâ'nın nâibinden teslim aldı ve Artuklular'ın Hisnikeyfâ kolunu kurdu. Sökmen buradaki hâkimiyetini sağlamlaştırmak için Sultan Tapar'a bağlılığını arz ederek onun hizmetine girdi. Mardin şehri bu sıralarda Sökmen'in yeğeni Yâkütî'nin hâkimiyeti altında idi. Onun ölümü üzerine çıkan anlaşmazlıktan faydalanan Sökmen 1103 yılında burayı da ele geçirmeye muvaffak olarak Diyarbakir havalisinin büyük bir kısmını kendisine bağladı. Sökmen 1104 yılında Haçlılar'ı Emir Çökürmüş ile beraber ağır bir bozguna uğrattığı gibi Kudüs Kralı I. Baudouin ile Urga Kontu I. Joscelin'i de esir aldı. Ancak bu zaferden kısa bir süre sonra hastalanan Sökmen Ekim 1104'te öldü ve yerine oğlu İbrâhim geçti. İbrâhim, amcası İlgazi'ye tâbi olmak zorunda kaldı. İbrâhim'in 1108 yılında ölmesiyle kardeşi Dâvud Artuklu hükümdarı oldu. Dâvud, Musul Atabegi Zengî'ye karşı Mardin Hükümdarı Timurtaş ile ittifak yaptı (1130). Dâvud'un Türkmenler üzerindeki nüfuzu çok kuvvetli idi. Onlardan temin ettiği kuvvetlerle Musul atabegine karşı ise de mağlûp olup Serce ve Dârâ'yı Zengî'ye terketmek zorunda kaldı. 1 Ağustos 1144'te ölen Dâvud'un yerine oğlu Fahrreddin Kara Arslan geçti. Kara Arslan, Zengî'ye karşı Anadolu Selçuklu Sultanı I. Mesud ile anlaştı. Zengî'nin Ca'ber Kalesi muhasarasında öldürülmesiyle rahatlayan Kara Arslan, Gerger ve Harput'u ele geçirdi (1150). Zengî'den sonra Halep hükümdarı olan oğlu Nüreddin Mahmud ile ittifak yapan Kara Arslan 1167'de öldü ve yerine oğlu Nüreddin Muhammed geçti. Onun zamanında Eyyübîler Suriye'de kuvvet kazanmaya başladılar. Muhammed, Selâhaddin-i

Eyyübî'nin himayesine girerek onun Musul ve Âmid muhasaralarına katıldı. Âmid'i ele geçiren Selâhaddin, hizmetine karşılık burayı Muhammed'e verdi (1183). Muhammed'in yerine oğlu Kutbüddin II. Sökmen geçti (1185). Sökmen, Selâhaddin-i Eyyübî'nin ölümünden faydalanarak bir kısım yerleri kurtarmaya çalıştı (1193). Sökmen ölmeye önce yerine memlûk*ü ve eniştesi Ayaz'ı halef gösterdi. Ancak kumandanlar birkaç gün sonra Ayaz'ı tahttan indirip Sökmen'in kardeşi Nâsirüddin Mahmud'u hükümdar yaptılar. Mahmud önce, Eyyübîler'den el-Melikü'l-Âdil ve el-Melikü'l-Kâmil'e, sonra da Anadolu Selçuklu Sultanı I. İzzeddin Keykâvus'a tâbi oldu. 1222 yılında ölen Mahmud'un yerine oğlu Melik Mesud geçti. Melik Mesud zamanında Eyyübî Hükümdarı el-Melikü'l-Kâmil önce Âmid'i, daha sonra da Hisnikeyfâ'yı zapt ederek Artuklular'ın bu koluna son verdi (630/1232).

2. **Mardin Kolu** (1106-1409). Bağdat şahneliğinden azledilen Necmeddin İlgazi, yeğeni İbrâhim'in elinden Mardin'i alarak burada Artuklular'ın Mardin kolunu kurdu. Kısa bir süre içinde Nusaybin ve Harran'ı ele geçiren İlgazi, Emir Lü'lü'nün öldürülmesinden sonra halkın isteği üzerine Halep'e gelerek burayı da hâkimiyeti altına aldı (511/1118). Haçlılar'a karşı büyük bir mücadele veren İlgazi, Antakya hâkimi Roger'i Tel Afrin vadisinde büyük bir bozguna uğrattı (Haziran 1119). Irak Selçuklu Sultanı Mahmud 1121 yılında Necmeddin İlgazi'yi Gürcüler üzerine sefere yolladı ve bu seferden başarısızlıkla dönmesine rağmen Meyyâfârikîn'i (Silvan) ona iktâ etti. İlgazi, yanında yeğeni Belek b. Behrâm ve Dimaşk Atabegi Tuğtegin olduğu halde Zerdana Kalesi üzerine bir sefere çıktığı sırada hastalandı ve 19 Kasım 1122'de öldü.

İlgazi'nin ölümünden sonra oğullarından Süleyman Meyyâfârikîn'de, Timurtaş Mardin'de, yeğenlerinden Süleyman da Halep'te hüküm sürdüler. Hüsameddin, Timurtaş Belek'in ölümünden sonra Halep'i de hâkimiyeti altına aldı (1124). Ancak Timurtaş'ın tecrübesizliği Halep halkını kendisinden soğuttu ve Halep daha sonra Emir Aksungur el-Porsukî'nin eline geçti. Timurtaş, kardeşi Süleyman'ın ölümünden sonra Meyyâfârikîn'e de sahip oldu, fakat Musul Atabegi Zengî'nin Nusaybin'i ele geçirmesine engel olamadı. Timurtaş'ın 547 (1152-53) yılında ölümünden sonra ye-